

ОСВІТА ТА КРАЄЗНАВСТВО

УДК 528.9

Даценко Л. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК КАРТОГРАФІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ (ВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 40-Х ДО 90-Х РР. ХХ СТ.)

Вивчення основ картографії як складової шкільних курсів географії залишається незмінним упродовж усього часу вивчення географії у школі. У статті здійснено історичний огляд змісту підручників та навчальних програм виданих від другої половини 40-х до 90-х рр. ХХ ст. За ними можна простежити зміни у змісті картографічної складової програм з географії. Система картографічних знань та вмій у програмах різних років багато в чому не виконувала власні функції, а обсяг картографічних знань значно превалював над картографічними вміннями школярів.

Ключові слова: навчальна картографія, географічна освіта, картографічна компонента шкільної освіти.

Вступ. Вивчення основ картографії як складової шкільних курсів географії залишається незмінним упродовж усього часу вивчення географії у школі. Як окрема навчальна дисципліна картографія існує тільки в профільних технікумах (коледжах) та вищих навчальних закладах. Тому варто розглянути картографію як навчальну компоненту саме в контексті географії як навчальної дисципліни.

Вихідні передумови. Навчальна картографія містить у собі тільки частину знань наукової картографії. Наукова картографія оперує методами наукового дослідження, а навчальна картографія – методами викладання і пізнання. Первинна картографічна підготовка зосереджена, переважно, в

курсах географії основної школи. Пропедевтичні ж картографічні питання розглядаються в інтегрованих курсах початкової школи.

Питанням удосконалення системи шкільної картографічної освіти присвячено роботи вітчизняних вчених, зокрема А. Байназарова, Й. Гілецького, Л. Зеленської, Є. Копильця, В. Корнеєва, М. Криловця, Л. Круглик, В. Кудирко, Д. Ляшенка, О. Надтоки, Т. Назаренко, І. Руденко, Л. Руденка, О. Скуратовича, Р. Сосси, О. Топузова, Г. Уварової, Б. Чернова, В. Шевченка та ін., які, мали позитивний вплив на розвиток методики вивчення географічної карти.

Метою статті є дослідження історії становлення картографічної компоненти шкільної географічної освіти у період – від другої половини 40-х до 90-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У 1947 р. Міністерство освіти СРСР розробило нові навчальні плани і програми, які внесли певні зміни до структури і змісту курсу шкільної географії. Географія поширювалася на 10-й клас. Курс загальної фізичної географії переміщувався з 5-го до 8-го класу, а курс економічної географії СРСР – з 8-го до 10-го класу. Огляд материків вивчався протягом півтора року в 5-му класі і в першому півріччі 6-го класу. Фізична географія СРСР також вивчалася протягом півтора року – у другому півріччі 6-го і в 7-му класі.

За період 1948–1950 рр. усі шкільні підручники з географії були перевидані відповідно до нових програм. Наслідком цих заходів була активізація зусиль, спрямованих на поліпшення викладання географії у школах.

Криза картографічного "оптимізму" намітилася у першій половині 1950-х. Л. А. Богомолів виступив з критичним розглядом "тотальної" картографії і вказав на обмеження картографічного методу в науковому дослідженні: "Часто вважають, що графічно можна представити будь-яке географічне явище. Такий погляд на карту не можна визнати правильним. Картографічне зображення природних явищ має свої межі і деякі явища абсолютно не можна зобразити на карті" [1, с. 96]. Це фактично означало відмову від привілейованого положення карти: "Карта за своєю природою не в змозі дати повну географічну характеристику місцевості і показати явища в процесі їх розвитку" [1, с. 101]. Схожі стратегічні зміни відбулися і в сфері шкільної географії.

Розвиток туризму у краєзнавства фактично зруйнував картографічну монополію на освоєння простору, а сама карта стала втрачати свою переконливість і незаперечний зв'язок з мінливою реальністю. Радянські педагоги подорож рідним краєм стали цінувати вище за уявні подорожі картою. Зміни в радянській реальності вкотре визначили вектор політики щодо карти – "Світ неможливо пізнати тільки за картами і розповідями вчителя" [2].

Учні в СРСР здобували знання з географії Радянського Союзу починаючи з 3-го класу. У школах України, як і в інших республіках СРСР, тривала постійна робота над удосконаленням шкільної географічної освіти. Інформація про Україну була обмежена загальними картами (фізичними та тематичними) СРСР, і лише в атласі 8-го класу була вміщена одна загальноекономічна карта України поряд з однотипними картами інших союзних республік та регіонів СРСР. Так само, як і з географії України, не було навчальних атласів з її історії. У 50-ті роки в програму з географії було введено систему практичних робіт, спрямованих на формування в учнів практичних навичок роботи з географічною картою.

У методичних публікаціях 50–70-х років багато уваги приділяється роботі з картою на уроках географії, але не згадується змістовна частина теоретичного картографічного курсу. Акцент робиться на вмінні читати карту, а не сприйнятті її як джерела інформації, не враховуються можливості моделювання ситуації за допомогою карт. У 1957 р. М. М. Яковлев у своїй праці "Начальное географическое картоведение в средней школе" досліджував методику читання фізичної карти на початкових курсах географії. Автор представив розгорнуте значення карти у викладанні географії, підкреслюючи першочергову роль роботи з картою як важливий метод географічного дослідження Землі, описав предметно-чуттєву основу читання карти, зупинившись на особливостях шкільних фізичних карт [8].

У шкільних підручниках того часу картографія не виділялася в окремий розділ. Топографічні і картографічні знання найширше були представлені в підручниках для початкового курсу географії (підручник О. С. Баркова і О. О. Половінкіна). У розділі "Орієнтування і зйомка" розглядалося зображення напрямків на папері, зображення відстаней на кресленні і види масштабів (лінійний і числовий), формувалось уявлення про план і окомірну зйомку місцевості. У розділі "Форми поверхні суші" – зображення горбів на топографічних картах способом горизонталей, зображення гір на картах розфарбовуванням і штрихами. У розділі "Рух Землі. Градусна сітка" – уявлення про полюси, екватор, меридіани і паралелі, глобус, довготу і широту, відбувалося знайомство з картою півкуль. Підручники з інших курсів географії не містили окремі картографічні теми, проте мали завдання, орієнтовані на заучування географічної номенклатури.

У 1954-му і 1957 р. вийшла книга І. І. Заславського "Карта на уроках географії", у якій описується досвід викладання географії у середній школі. Автор формулює поняття "знання карти", "читання карти", "розуміння карти", характеризує методику вивчення побудови карт, читання й розуміння карти, картографічних уявлень, пропонує вправи для читання і розуміння карти [7].

Ухвалення в грудні 1958 р. Закону СРСР "Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток народної освіти в СРСР" сприяло введенню нових навчальних планів і програм, у яких надавалася перевага політехнічній освіті. Кількість годин на вивчення географії у школі збільшується. Посилюється увага до краєзнавчої роботи, виходить низка документів, де наголошувалося на необхідності вивчення рідного краю.

Після повернення школи до 10-річного терміну навчання, у 1965–1967 рр. розпочинається впровадження нових навчальних програм, у тому числі і з географії. Основою для їх розробки стала ідея поєднання нових даних географічної науки з класичним доробком шкільної географічної освіти. З 1966/67 н. р. нові навчальні плани і програми стали обов'язковими. Кількість годин на вивчення географії дещо скоротилася.

З 1968 р. Міністерство освіти УРСР затверджує новий перелік типових навчально-наочних посібників і обладнання з географії, більш як сто посібників разом із серіями стінних карт.

У 50–60-ті роки видаються методичні керівництва з окремих курсів географії, у яких велике значення надається роботі з географічною картою.

Загальні теоретичні аспекти методики вивчення географічної карти в шкільних курсах географії у 60–70-ті роки були виділені в роботах методистів-географів того часу. А. В. Даринський у своїй праці "Методика викладання географії" [6] конкретизує поняття "знання карти" і "читання карти". Під поняттям "знання карти" науковець розуміє:

- знання програмної географічної номенклатури і наявність відповідних картографічних уявлень;
- знання способів зображення на картах різних географічних основ її побудови.

У навчанні читання карти А. В. Даринський виділяє дві основні стадії: на першій школярі "вчать давати опис об'єктів і території на основі поєднання умовних позначень і написів", на другій "вчать тлумачити карту і розкривати взаємозв'язки і залежності, виявляючи і такі ознаки, які на карті безпосередньо не показані, але пов'язані з ознаками, зображеними на ній...".

Автор підкреслює, якщо на початку навчання географії велику роль відіграють спеціальні вправи з читання карти, то надалі ці вміння розвиваються переважно шляхом самостійної роботи учнів з картою. Новий матеріал викладається на уроці з використанням карти як джерела знань. Учитель ставить запитання, відповіді на учні отримують з карти. У роботі характеризуються види географічних карт, описується робота з тематичними картами підручника й атласу, робота з контурними картами і креслення картосхем на класній дошці, характеризуються значення й особливості використання глобуса у викладанні географії.

На початку 70-х років змінюються навчальні програми з географії. Значна увага приділялася створенню навчально-наочних посібників. У тогочасній методиці викладання географії наголошувалося на значенні самостійних робіт учнів з картою та статистичними матеріалами. Ґрунтовно розроблялися питання роботи з контурними картами, комплекти яких видавали для всіх класів і були однією з основних частин навчально-методичного комплексу з предмета. Пропонувалося виконання різноманітних практичних робіт на контурній карті.

Проблеми відриву змісту географічної та картографічної освіти у школі від сучасних наукових досліджень відзначались у науково-педагогічних публікаціях ще в 60-ті роки. На IV з'їзді Географічного товариства СРСР у травні 1964 р. було розглянуто проблему змісту шкільної географії і намічено шляхи її вдосконалення. У результаті в 1969/70 навчальному році школи отримали нові програми і зміст курсу географії. Основними завданнями при розробці змісту нової програми було підвищення наукового рівня шкільної географії, висвітлення в курсі географії сучасних досягнень географічної науки, ознайомлення школярів з науковими методами географії. Щодо останнього, насамперед було приділено увагу підвищенню рівня топографічних і картографічних знань та вмінь, а також розширенню спектра географічних карт, з якими працюють у школі (у тому числі з геологічними, тектонічними, синоптичними тощо).

Система картографічних знань та вмінь у програмі 1969–1970 рр. багато в чому була тільки проекцією картографічної науки на школу, не виконуючи власних функцій, а обсяг картографічних знань став значно превалювати над картографічними вміннями школярів.

Значний внесок у розвиток шкільної картографії в 70-ті роки вніс Р. Ю. Грюнберг. У 1971 р. у збірнику "Питання географії" вийшла стаття "Про систему картографічних знань в курсі географії середньої школи" [5], у якій аналізується картографічна складова програми з географії 1969 р. У 1972 р. видавництво "Освіта" видало книгу для вчителів "Виготовлення географічних карт у школі", у якій Г. Ю. Грюнберг дає практичні рекомендації щодо створення рукописних планів місцевості і географічних карт у середній школі. У 1977 р. збірник "Питання географії" публікує його статтю "Аналіз системи картографічних понять в шкільних підручниках з географії і географічних атласах" [3]. У цій праці глибоко проаналізовано системи картографічних понять у шкільних курсах географії. Вивчаючи підручники з географії та шкільні атласи середини 70-х років., Г. Ю. Грюнберг робить такі висновки:

1. "Особливо розгалужена піраміда понять про географічну карту...".
2. "...у навчальній літературі з географії ... методично повно розкрито

лише близько 1/3 із загальної кількості картографічних понять...".

3. "Картографічні способи зображення широко застосовуються в навчальних картах, а теоретичне їх вивчення в курсі географії недостатньо повно".

4. "Класифікацію карт у підручниках географії подано дуже нечітко...".

5. "Недостатньо уваги приділено в шкільному курсі географії поняттю аналізу карт...".

6. "Матеріальна база для вивчення картографічних понять у курсі географії в середній школі достатньо міцна..." [3].

У 1979 р. опубліковано працю Г. Ю. Грюнберга "Картографічні поняття в шкільній географії" [4]. Автор розглянув питання методики формування у школярів картографічних понять щодо властивості географічних карт, їх видів і методів створення.

Відповідно до навчальної програми 1981/1982 н. р. у початковому курсі географії знято матеріал про масштаби глобусів і карт, уточнено матеріал про орієнтування по географічній карті.

У курс географії материків введено навчальний матеріал про класифікацію карт за масштабом, про основні елементи змісту карт і способи зображення об'єктів і явищ, конкретизовано питання про різномасштабність картографічного зображення.

У курс фізичної географії СРСР вдосконалення системи картографічних знань та умінь проходило в основному шляхом зміни системи практичних робіт відповідно до попередніх курсів фізичної географії.

У курсах економічної географії за новими програмами також передбачалися практичні роботи з географічними картами – в основному це були завдання до карт, креслення картосхем і складання типових характеристик.

Відповідно до вимог реформи загальноосвітньої і професійної школи в середині 80-х років до змісту і структури шкільної географії були внесені значні зміни. Програми з географії, підготовлені в період реформування радянської школи, передбачали вивчення тем, які формували в учнів систему понять, умінь та уявлень.

У початковому курсі географії, у рамках теми "План і карта", учні вивчали поняття "План місцевості", отримували уявлення про:

- відмінності в зображенні місцевості на малюнку, аерофотознімку і плані;
- умовні топографічні знаки і способи зображення абсолютних висот точок горизонталями;
- лінії градусної сітки – паралелі і меридіани;
- способи зображення нерівностей земної поверхні на географічних картах.

Необхідно було навчитись визначити за планом – напрямки, відстані, об'єкти місцевості, абсолютну висоту окремих точок. Розвивати вміння орієнтуватися на місцевості і виконувати окомірне знімання, визначати напрямки на карті, географічні координати і висоти точок, знаходити місцеположення свого населеного пункту на карті.

У курсі географії материків і океанів вивчалися карти материків і океанів, відмінності їх за охопленням території, масштабом і змістом. До основних вимог належали: вміння вибирати карти потрібного змісту залежно від навчального завдання і встановлювати на основі їх аналізу головні риси компонентів природи і природних комплексів; вміння виявляти за картою фізико-географічне положення материка; визначати за кліматичними картами, графіками, діаграмами основні риси клімату окремих територій; виявляти за допомогою карт характерні риси рельєфу рівнин; визначати за фізичною картою особливості дна океанів; вміти користуватися масштабом, градусною сіткою і умовними знаками.

У курсі географії СРСР, у 8-му класі, учні продовжували знайомство з тематичними картами і навичками роботи з ними, вчилися встановлювати залежність між рельєфом, тектонічною будовою і розміщенням корисних копалини за фізико-географічною, геологічною і тектонічною картами. Вчилися користуватися кліматичною картою для формування уявлень про умови життя населення окремих територій, аналізувати карти ґрунтів і рослинності з метою формування уявлення про чинники неоднорідності і можливі напрями використання, користуватися картами розміщення населення і статистичними таблицями для формування уявлень про населення різних територій.

У 9-му класі учні вчилися встановлювати за картами зв'язки між розміщенням населення, господарства і природними умовами території СРСР. На основі аналізу тематичних карт, картосхем, схем, таблиць формувати уявлення про зв'язки між галузевими комплексами, ресурсною базою і розміщенням по території країни.

У 10-му класі в курсі економічної і соціальної географії світу учні вчилися виявляти чинники розміщення провідних галузей промисловості світу на основі карт і статистичних матеріалів, вчилися будувати картосхеми розміщення основних районів провідних галузей промисловості, складати картосхеми виробничих зв'язків.

Крім цього, у "Переліку вимог до географічної підготовки випускника середньої школи" акцентувалась увага на вмінні користуватися засобами зберігання географічної інформації епохи НТР.

Висновки. Постійні зміни в програмах та навчальних планах негативно впливали на глибину змісту та наукове підґрунтя викладання географії та, звичайно ж, її картографічної складової. Система картографічних знань та вмінь у програмах різних років багато в чому не виконувала

власні функції, а обсяг картографічних знань значно превалював над картографічними вміннями школярів.

Рецензент – кандидат географічних наук, професор А. М. Молочко

Література:

1. *Богомолов, Л. А.* Соотношение карты и текста в географической характеристике территории [Текст] / Л.А. Богомолов // Вопросы географии и картографии. – 1952. – Вып. 34. – С. 124–131.
2. *Булин, П. Е.* Из опыта краеведческой работы [Текст] / П.Е. Булин // География в школе. – 1951. – № 2. – С. 33–40.
3. *Грюнберг, Г. Ю.* Анализ системы картографических понятий в школьных учебниках по географии и географических [Текст] / Г. Ю. Грюнберг // Вопросы географии. – 1977. – № 103. – С. 193-215.
4. *Грюнберг, Г. Ю.* Картографические понятия в школьной географии [Текст] / Г. Ю. Грюнберг. – М. : Просвещение, 1979. – 95 с.
5. *Грюнберг, Г. Ю.* О системе картографических знаний в курсе географии средней школы [Текст] / Г. Ю. Грюнберг // Вопросы географии. – 1971. – № 86 – С. 60–66.
6. *Даринский, А. В.* Методика преподавания географии : учеб. пособие [Текст] / А. В. Даринский. – М. : Просвещение, 1975. – 368 с.
7. *Заславский, И.И.* Карта на уроках географии [Текст]. – М. : Просвещение, 1957. – 128 с.
8. *Яковлев, Н. М.* Начальное географическое картоведение в средней школе [Текст] / Н.М. Яковлев. – М. : изд-во АПН РСФСР, 1957. – 163 с.

Л. Н. Даценко

РАЗВИТИЕ КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ШКОЛЬНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ (ОТ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 40-Х ДО 90-Х ГГ. XX СТ.)

Изучение основ картографии, как составляющей школьных курсов географии, остается неизменным вдоль всего времени изучения географии в школе. В статье осуществлены исторический обзор содержания учебников и учебных программ, выданных от второй половины 40-х до 90-х гг. XX ст. За ними можно проследить изменения в содержании картографической составляющей программ по географии. Система картографических знаний и умений в программах разных лет во многом не выполняла собственные функции, а объем картографических знаний значительно превалировал над картографическими умениями школьников.

Ключевые слова: учебная картография, географическое образование, картографическое компонента школьного образования.

L. Datsenko

DEVELOPMENT OF CARTOGRAPHIC CONSTITUENT OF SCHOOL GEOGRAPHICAL EDUCATION (FROM THE SECOND HALF OF THE 40TH TILL 90TH OF THE XX ART.).

The study of bases of cartography, as to the constituent of school courses of geography, remains unchanging at all time studies of geography at school. In articles the historical review of the contents of textbooks and the training programs issued from the second half of 40th till 90th of the XX Art. are carried out. It is possible to track changes in the maintenance of a cartographical component of programs them on geography. The system of cartographical knowledge and abilities in programs of different years in many respects didn't carry out own functions, and the volume of cartographical knowledge considerably prevailed over cartographical abilities of school students.

Keywords: educational cartography, geographical education, cartographic component of school educational.

Надійшла до редакції 14 травня 2012 р.